

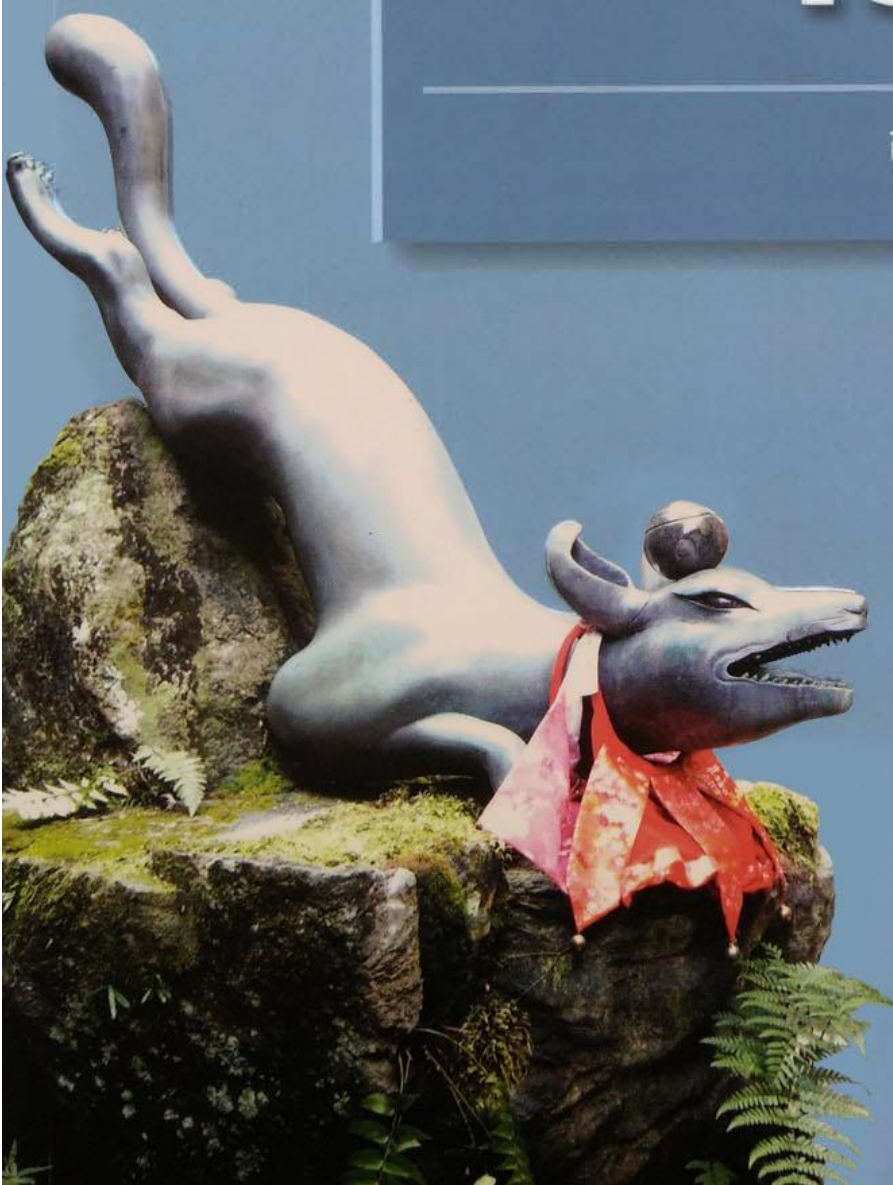

โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ลำดับที่ ๑๗๖

ศูนย์คติชนวิทยา
ชุดคติชนวิทยา
ลำดับที่ ๑๕

คติชนวิทยา สุนัข

ชมนาด ศีตสาร

โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ลำดับที่ ๑๗๖

คติชนวิทยาฉบับปูณ

เบมณาด คีตีสาร

ศูนย์คติชนวิทยา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ขนาด ศีติสาร

คติชนวิทยาญี่ปุ่น

กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2561.

424 หน้า

ISBN: 978-616-407-307-4

จัดพิมพ์โดย โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
รองฉบับดี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พรรณี ชีวินศิริวัฒน์
โทร. (02) 218-4888

พิมพ์ครั้งที่ 1 จำนวน 500 เล่ม

ออกแบบภาพพิมพ์

www.parbpim.com

แผนภาพภริดา จิรวุฒินันท์

รติกร ศรีอนุตชัย

ภาพปก อาภัสระ โอนิชิ

พิมพ์ที่ บริษัท ภาพพิมพ์ จำกัด

45/12-14, 33 หมู่ 4 ถนนบางกรวย-จตุรนต์

ตำบลบางขุน อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี 11130

โทร. (02) 879-9154-6 โทรสาร (02) 878-9153

สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

วงวิชาการคติชนวิทยาในประเทศไทยมักคุ้นเคยแต่การศึกษาคติชนของคนไทย โดยเฉพาะคติชนของผู้คนในท้องถิ่นต่าง ๆ ในประเทศไทย และคุ้นเคยกับแนวคิดทฤษฎีทางคติชนวิทยาของนักคติชนชาวตะวันตก หนังสือ **คติชนวิทยาญี่ปุ่น** เล่มนี้จึงนับเป็นหนังสือที่ “เปิดมุมมองใหม่” ที่น่าสนใจอย่างยิ่งให้แก่วงการคติชนวิทยาไทย

ในความเห็นของข้าพเจ้า หนังสือ **คติชนวิทยาญี่ปุ่น** ที่เขียนโดย **ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชมนาด ศิริสาร** นับเป็น **ตำรา** ที่ให้ภาพรวมที่ **ทั้งกว้างขวางและลุ่มลึก** ที่ทำให้ผู้อ่านคนไทยได้ความรู้ตั้งแต่ประวัติ พัฒนาการ สถานภาพการศึกษาคติชนวิทยาในประเทศญี่ปุ่น แนวคิดทฤษฎีของนักคติชนวิทยาญี่ปุ่น ระเบียบวิธีวิจัยและวิธีการเก็บข้อมูลภาคสนามทางคติชนวิทยาแบบญี่ปุ่น ตลอดจนองค์ความรู้เกี่ยวกับคติชนของคนญี่ปุ่น

อาจารย์ชมนาดได้อธิบายในหนังสือนี้ว่า สำหรับนักวิชาการชาวญี่ปุ่น คำว่า “คติชน” หมายถึงวิถีชีวิตหรือ “วัฒนธรรมในชีวิตประจำวัน” ทำให้อาจารย์ได้นำเสนอ บทต่าง ๆ ที่ว่าด้วยประเภทข้อมูลคติชนอย่างน่าสนใจที่ไม่เหมือนการจัดประเภทข้อมูลคติชนที่นักคติชนคนไทยคุ้นเคย กล่าวคือ อาจารย์ได้แบ่งประเภทคติชนออกเป็นประเภทต่าง ๆ คือ ประเภทที่ 1 **คติชนเกี่ยวกับจิตใจ** ครอบคลุมความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เทพเจ้า ชินโตและพุทธศาสนา, ประเภทที่ 2 **คติชนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต** ครอบคลุมวัฒนธรรมในครอบครัว อาหาร ที่อยู่อาศัย วิถีชีวิตของคนอาชีพต่าง ๆ เช่น ชาวประมง ชาวไร่ ชาวนา ซึ่งถ้าเป็นชาวนาก็จะรวมเรื่องพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาด้วย, ประเภทที่ 3 **คติชนเกี่ยวกับสังคม** ครอบคลุมวิถีชีวิตของคนกลุ่มต่าง ๆ เช่น กลุ่มผู้อาวุโส กลุ่มวัยรุ่น กลุ่มผู้หญิง และระบบความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เป็นต้น และประเภทที่ 4 **คติชนเกี่ยวกับธรรมชาติ** ครอบคลุมความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับพืช สัตว์ ภูมิทัศน์ และภัยพิบัติ เช่น ความเชื่อและตำนานเกี่ยวกับเหตุแห่งแผ่นดินไหว เป็นต้น โดยเฉพาะประเภทที่ 4 นี้สะท้อนลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมญี่ปุ่นที่สัมพันธ์กับธรรมชาติที่เป็นภูเขาและท้องทะเลเป็นอย่างยิ่ง

ส่วนบทที่ว่าด้วยแนวคิดทฤษฎีคติชนวิทยาญี่ปุ่น และวิธีวิจัยภาคสนามของนักคติชนชาวญี่ปุ่น แม้จะสะท้อนว่าได้รับอิทธิพลความคิดทางตะวันตกอยู่บ้าง

แต่ส่วนใหญ่เป็นแนวคิดและแนวทางที่พัฒนาขึ้นโดยนักคติชนชาวญี่ปุ่นเอง ทำให้ลักษณะของ **คติชนวิทยาญี่ปุ่น** มีลักษณะเฉพาะที่ไม่เหมือนคติชนวิทยาตะวันตก และไม่เหมือนคติชนวิทยาไทย และนี่คือองค์ความรู้และคุณค่าที่นักคติชนชาวไทย รวมทั้งผู้สนใจคติชนวิทยาเปรียบเทียบและผู้อ่านทั่วไปจะได้เรียนรู้จากการอ่านหนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าดีใจที่ศูนย์คติชนวิทยา คณะอักษรศาสตร์ ได้จัดพิมพ์ตำราเล่มนี้ออกสู่วงวิชาการและสาธารณชน เพราะจะเป็นการเปิดโลกทัศน์ให้ผู้อ่านคนไทยได้เรียนรู้และเปรียบเทียบคติชนญี่ปุ่นกับคติชนของกลุ่มชนอื่น ๆ ซึ่งท้ายที่สุดจะนำไปสู่ความเข้าใจในลักษณะร่วมและลักษณะเฉพาะของมนุษย์ในวัฒนธรรมต่าง ๆ และจะได้เปรียบเทียบวงวิชาการคติชนวิทยาญี่ปุ่นกับวงวิชาการคติชนวิทยาในประเทศไทย และในประเทศต่าง ๆ หนังสือเล่มนี้จึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับทั้งวงวิชาการคติชนวิทยา ชาติพันธุ์วิทยา มานุษยวิทยา ญี่ปุ่นศึกษา และวงกรมมนุษยศาสตร์โดยรวม

ศาสตราจารย์ ดร. ศิราพร ณ ถลาง

ศาสตราจารย์กิตติคุณ คณะอักษรศาสตร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ญี่ปุ่นเป็นประเทศหนึ่งในเอเชียซึ่งเป็นที่สนใจของชาวไทยมาช้านาน เส้นห์ของญี่ปุ่นประกอบขึ้นจากความเจริญทางเศรษฐกิจ ความก้าวหน้าเทคโนโลยี ความมีวินัยและขยันขันแข็งของชาวญี่ปุ่น ประวัติศาสตร์อันยาวนาน ตลอดจนสังคมและวัฒนธรรมที่มีเอกลักษณ์โดดเด่น ความชื่นชอบญี่ปุ่นของชาวไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กระแสความนิยมการเดินทางไปท่องเที่ยวญี่ปุ่นในปัจจุบัน ผลักดันให้เกิดความตื่นตัวในการศึกษาและเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับภาษา ประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม วรรณกรรม ฯลฯ ของญี่ปุ่นอย่างกว้างขวางและต่อเนื่อง จนอาจกล่าวได้ว่า ชาวไทยในปัจจุบันรู้จักคุ้นเคยกับญี่ปุ่นเป็นอย่างดี จนถึงกระทั่งมีการจัดเทศกาลของญี่ปุ่น เช่น ปีใหม่ วาเลนไทน์ (เทศกาลการให้ช็อกโกแลตแก่คนที่ชื่นชอบ) ไวท์เดย์ (เทศกาลการให้ขนมกลับแก่ผู้ให้ช็อกโกแลตในวันวาเลนไทน์) ทะนะบะตะ โอบัง ตามสถานศึกษาหรือห้างสรรพสินค้าต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนมองว่า องค์ความรู้เกี่ยวกับญี่ปุ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในส่วนที่เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรม ที่ได้รับการถ่ายทอดเป็นภาษาไทยนั้น ถึงแม้จะมีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ยังขาดการเชื่อมโยงให้เห็นถึงระบบสังคมวัฒนธรรมของญี่ปุ่น ทั้งในแนวดิ่งหรือการเรียงร้อยเรื่องราวจากอดีตจนถึงปัจจุบัน และในแนวราบหรือการฉายให้เห็นภาพที่ครอบคลุมวิถีชีวิตชาวญี่ปุ่นในทุกระดับโดยเฉพาะบุคคลทั่วไปที่ไม่ได้มีบทบาทโดดเด่นในสังคม ในความหมายดังกล่าว ผู้เขียนคิดว่า ศาสตร์ที่จะช่วยให้เข้าใจญี่ปุ่นในทุกมิติที่กล่าวมาได้ดีที่สุดศาสตร์หนึ่ง ได้แก่ คติชนวิทยา

คติชนวิทยาเป็นศัพท์ที่นักวิชาการทางด้านวัฒนธรรมส่วนใหญ่คุ้นเคยดี แต่อาจยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ หากให้กล่าวโดยสรุป คติชนวิทยาคือการศึกษาเกี่ยวกับ “คติชน” หรือวิถีชีวิตทุกด้านของผู้คนในสังคม และคติชนเหล่านั้นยังได้รับการร้อยเรียงเข้ากันอย่างเป็นระบบเพื่อแสดงให้เห็นถึง “ที่มาที่ไป” ของขนบธรรมเนียม ประเพณีและวิถีปฏิบัติต่าง ๆ เช่น ทำไมเทศกาลทะนะบะตะจึงต้องจัดในวันที่ 7 เดือน 7 และมักเกี่ยวข้องกับประเพณีการชำระล้างด้วยน้ำ ทำไมจึงมีธรรมเนียมการกินโมจิในงานเทศกาล เพราะเหตุใดจึงไม่มีรูปเคารพของเทพเจ้าในศาลเจ้าของ

ญี่ปุ่น ทั้งนี้ วิถีชีวิตที่ว่ำนนั้นจะต้องไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นชั่วครั้งชั่วคราว แต่ต้องมีการทำซ้ำจนเกิดเป็นแบบแผน และไม่เป็นของใครคนใดคนหนึ่ง หากแต่เป็นสิ่งที่คนในสังคมหนึ่ง ๆ มีอยู่ร่วมกันและมีการสืบสานจากรุ่นสู่รุ่น ในความหมายดังกล่าว ภาษาญี่ปุ่นที่แสดงความหมายของคติชนได้ดีที่สุดน่าจะได้อีกคำว่า みんかんでんしょう 民間伝承 (การสืบสาน (คติ) ในหมู่ชาวบ้าน) ซึ่ง ยะนะงิตะ คุนิโอะ นักวิชาการผู้วางรากฐานคติชนวิทยาในญี่ปุ่นเป็นผู้คิดค้นขึ้นโดยแปลจากคำว่า *tradition populaire* ในภาษาฝรั่งเศส ก่อนจะมีการเปลี่ยนมาใช้คำว่า みんぞく 民俗 อันเป็นคำยืมจากภาษาจีน

โดยทั่วไปคติชนมักถูกมองว่าเป็นเรื่อง “พื้นบ้าน” หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นวัฒนธรรมระดับต่ำ (low culture, かそうぶんか 下層文化) ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับวัฒนธรรมระดับสูง (high culture, じょうそうぶんか 上層文化) เช่น หากพูดถึงศิลปะการแสดง การแสดง เช่น ละครโน คาบุกิ เคียวเง็น ที่ผู้แสดงต้องการได้รับการฝึกฝนอย่างหนักในฐานะมืออาชีพจัดว่าเป็นวัฒนธรรมระดับสูง แต่การแสดงพื้นบ้าน เช่น คะงุระ ทะอะโอะชิบิ เด้งะงุ ที่ชาวบ้านฝึกซ้อมและจัดแสดงกันเองในงานเทศกาลของหมู่บ้าน จัดว่าเป็นวัฒนธรรมระดับต่ำ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า ผู้คนที่สืบสานวัฒนธรรมระดับบนนั้นไม่มี “คติชน” เพราะหากยึดตามความหมายของคติชนที่ได้ให้ไว้ข้างต้น คนทุกกลุ่มทุกชนชั้นก็สามารถมี “คติชน” ซึ่งจะว่าไปแล้ว คติชนในปัจจุบันได้ขยายขอบเขตและความหลากหลายมากขึ้นเป็นลำดับตามความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตของผู้คนในสังคม ยกตัวอย่างเช่น เกิดมีคติชนของคนเมือง คติชนในโรงเรียน คติชนของนักดนตรีเปิดหมวก คติชนบนโลกไซเบอร์ (cyber folklore) อย่างไรก็ตาม ในหนังสือเล่มนี้ ผู้เขียนจะกล่าวถึงคติชนของชาวญี่ปุ่นทั่วไปซึ่งเป็นกลุ่มเป้าหมายหลักของการศึกษาคติชนวิทยาในญี่ปุ่นเป็นสำคัญ

หนังสือ *คติชนวิทยาญี่ปุ่น* เล่มนี้เป็นผลงานจากการไปปฏิบัติงานเพื่อเพิ่มพูนความรู้ทางวิชาการของผู้เขียนตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม 2559 ถึงวันที่ 31 ธันวาคม 2559 ประกอบด้วยเนื้อหาทั้งสิ้น 7 บท บทที่ 1 และ 2 มีเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา พัฒนาการ แนวคิดที่สำคัญ และสถานภาพการศึกษาคติชนวิทยาในญี่ปุ่นตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน บทที่ 3 จนถึงบทที่ 6 กล่าวถึงคติชนประเภทต่าง ๆ ตั้งแต่ ความเชื่อ ครอบครัว การประกอบอาชีพ สังคม ไปจนถึงธรรมชาติ ซึ่งจะเป็นการลำดับเนื้อหาตั้งแต่สิ่งที่อยู่ในจิตใจหรือสิ่งใกล้ตัว ขยายออกสู่สภาพแวดล้อมในการดำเนินชีวิต

ที่ไกลตัวออกไปเป็นลำดับ ส่วนบทที่ 7 จะอธิบายเกี่ยวกับวิธีการวิจัยและการเก็บข้อมูลภาคสนามในประเทศญี่ปุ่น เพื่อเป็นแนวทางให้แก่ผู้สนใจทำวิจัยด้านคติชนวิทยาของญี่ปุ่นต่อไป อนึ่ง เนื้อหาในหนังสือเล่มนี้ไม่ได้รวมหัวข้อวรรณกรรมมุขปาฐะและการแสดงพื้นบ้านซึ่งน่าจะเป็นสิ่งที่นักคติชนชาวไทยให้ความสนใจ ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่า ญี่ปุ่นไม่มีคติชนประเภทดังกล่าว ตรงกันข้าม การศึกษาคติชนวิทยาของญี่ปุ่นสมัยใหม่มีจุดเริ่มต้นมาจากการรวบรวมนิทานพื้นบ้านเป็นส่วนใหญ่ ดังเห็นได้จากผลงานอันโด่งดังในยุคแรกของยะนะงิตะ คุนิโอะ เรื่อง *เรื่องเล่าจากโทโนะ* (『遠野物語』) อันเป็นผลงานการรวบรวมนิทานและตำนานพื้นบ้านของเมืองโทโนะในจังหวัดอิวะเตะ นอกจากนี้ญี่ปุ่นยังมีวรรณกรรมมุขปาฐะจำพวกนิทาน ตำนาน ปริศนาคำทาย รวมถึงศิลปะการแสดงพื้นบ้านประเภทต่าง ๆ อยู่เป็นจำนวนมาก จนนักคติชนชาวญี่ปุ่นส่วนใหญ่มองว่า สิ่งเหล่านี้มีประเด็นที่ต้องแยกออกมาศึกษาต่างหาก ผู้เขียนจึงขอไม่เขียนถึงเนื้อหาส่วนนี้ในหนังสือเล่มนี้ แต่จะนำไปอธิบายโดยละเอียดในโอกาสต่อไป เพื่อเสริมเนื้อหาของ *คติชนวิทยาญี่ปุ่น* ในเล่มนี้ให้ครบถ้วนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ผู้เขียนขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.มียะตะ โนะโบะรุ ผู้ล่วงลับ ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.ทะกะกุวะ มะโมะรุ และศาสตราจารย์ ฮิระยะมะ คะสุฮิโกะ อาจารย์ที่ปรึกษาผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ด้านคติชนวิทยาให้แก่ผู้เขียน เมื่อครั้งยังเป็นนักศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยซุกุบะ ประเทศญี่ปุ่น ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.ศิริพร ณ ถลาง และศาสตราจารย์ สุกัญญา สุจนายา ผู้เป็นทั้ง “ครู” และเพื่อนร่วมงานที่คอยให้คำแนะนำ ความรู้และกำลังใจในการวิจัยด้านคติชนในประเทศไทย ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้เขียนยังขาดประสบการณ์อีกมาก ขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.อิเกะยะ คะสุโนะบุ ศาสตราจารย์ประจำพิพิธภัณฑชาติพันธุ์วิทยาแห่งประเทศไทย และศาสตราจารย์ คะตะยะมะ ทะกะฮิโระ คณบดีคณะวัฒนธรรมนานาชาติ มหาวิทยาลัยเซะฮันัน กะกุอิน ผู้ให้คำปรึกษาและอำนวยความสะดวกในการทำวิจัยในประเทศญี่ปุ่น ศาสตราจารย์กิตติคุณ โอะกุนิฉิ ฌุนซุเกะ อดีตผู้อำนวยการศูนย์การเรียนรู้ภาษาและวัฒนธรรมญี่ปุ่น มหาวิทยาลัยโอซากา ผู้เป็นแรงบันดาลใจและจุดประกายทางปัญญาให้อย่างต่อเนื่องด้วยขุมความรู้อันไม่รู้จบ ขอขอบคุณ เจแปน ฟาวน์เดชัน ผู้สนับสนุนด้านงบประมาณในการทำวิจัยระยะยาวที่ญี่ปุ่นถึง 2 ครั้ง

ในช่วง พ.ศ.2550-2551 และใน พ.ศ.2559 ทำให้ผู้เขียนสามารถรวบรวมข้อมูลในการเขียนหนังสือเล่มนี้ได้อย่างครบถ้วน ขอบคุณมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทยและสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ผู้สนับสนุนด้านงบประมาณในการเดินทางไปเก็บข้อมูลระยะสั้นที่ประเทศญี่ปุ่นและจัดทำต้นฉบับ ขอบพระคุณผู้ทรงคุณวุฒิที่กรุณาอ่านและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการเขียนหนังสือเล่มนี้ ขอบคุณศิษย์เก่า นิสิตและผู้เกี่ยวข้องทุกคนที่ช่วยจัดทำและตรวจแก้ไขต้นฉบับ และสุดท้ายขอขอบคุณคณะอักษรศาสตร์และศูนย์คติชนวิทยา คณะอักษรศาสตร์ที่สนับสนุนการจัดพิมพ์

หนังสือเล่มนี้นอกจากจะมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ผู้อ่านชาวไทยเข้าใจสังคมวัฒนธรรมญี่ปุ่นจากมุมมองของคติชนวิทยาแล้ว ยังเขียนขึ้นในฐานะเป็น “หนังสือวิชาการ” เพื่อให้ความรู้พื้นฐานแก่ผู้สนใจศึกษาวิจัยวัฒนธรรมญี่ปุ่นอย่างจริงจังด้วย ผู้เขียนจึงต้องใส่คำศัพท์เฉพาะภาษาญี่ปุ่นกำกับไว้ค่อนข้างมาก และอาจมีเนื้อหาที่เข้าใจยากเมื่อต้องอธิบายเกี่ยวกับแนวคิดหรือมโนทัศน์ของญี่ปุ่นที่แตกต่างจากของไทย แต่ผู้เขียนก็หวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือเล่มนี้จะมีส่วนช่วยสร้างความรู้ความเข้าใจอันถูกต้องเกี่ยวกับญี่ปุ่น และกระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้วัฒนธรรมญี่ปุ่นอย่างลึกซึ้งต่อไป

ขนาด คีตีสาร

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาญี่ปุ่น

ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำนิยม	3
คำนำ	5
สารบัญ	9
ข้อตกลงเบื้องต้นเกี่ยวกับหนังสือคติชนวิทยาญี่ปุ่น	15
บทนำ	21
 บทที่ 1 สถานภาพการศึกษาคติชนวิทยาในประเทศญี่ปุ่น	 25
ความหมายและที่มาของคำว่า “คติชนวิทยา” ในภาษาญี่ปุ่น	25
“คติชนวิทยา” ในภาษาตะวันตก	25
“คติชนวิทยา” ในภาษาญี่ปุ่น	27
พัฒนาการและสถานภาพการศึกษาคติชนวิทยาในประเทศญี่ปุ่น	29
ยุคก่อนเริ่มต้นการศึกษาคติชนวิทยา	30
ยุคเริ่มต้นการศึกษาคติชนวิทยา	33
ยุควางรากฐานการศึกษาคติชนวิทยา	39
ยะนะงิตะ คุนิโอะกับการวางรากฐานการศึกษาคติชนวิทยา	39
ในฐานะเป็นศาสตร์ทางวิชาการ	
ความแตกต่างระหว่าง “มินโสะกุงะกุ” (民俗学)	43
กับ “มินโสะกุงะกุ” (民族学)	
ยุคหลังสงครามโลกครั้งที่สอง	47
สรุปบทที่ 1	54
 บทที่ 2 ทฤษฎีและแนวคิดที่สำคัญของคติชนวิทยาญี่ปุ่น	 57
แนวคิดของยะนะงิตะ คุนิโอะและนักคติชนที่สำคัญในช่วงแรกของศตวรรษที่ 20	58
แนวคิดของยะนะงิตะ คุนิโอะ	58
แนวคิดของนักคติชนที่สำคัญในช่วงแรกของศตวรรษที่ 20	65
แนวคิดคติชนวิทยาในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงปัจจุบัน	72

แนวคิดคติชนวิทยาพื้นที่	72
แนวคิดคติชนวิทยาเปรียบเทียบ	74
แนวคิดคติชนวิทยาเมือง	76
แนวคิดคติชนวิทยาสิ่งแวดล้อม	79
แนวคิดคติชนวิทยาสาธารณะและ “วิชาการในท้องทุ่งแบบใหม่”	82
แนวคิด folklorism	86
แนวคิดคติชนวิทยาการท่องเที่ยว	90
แนวคิดคติชนวิทยาปัจจุบัน	94
สรุปบทที่ 2	97
 บทที่ 3 คติชนกับจิตใจ : การศึกษาความเชื่อ พิธีกรรม และศาสนา	101
ความเชื่อเหนือธรรมชาติ	102
लग	103
การเสี่ยงทาย	104
ข้อห้ามและการอธิษฐาน	108
เวทมนตร์	118
ปีศาจและวิญญาณคนตาย	121
วิญญาณที่เข้าสิง	124
ความเชื่อพื้นบ้าน	128
เทพเจ้าและวิญญาณ	129
พิธีกรรม	136
ความหมายของพิธีกรรม	137
โครงสร้างของพิธีกรรม	138
ประเภทของพิธีกรรม	140
คติชนกับพุทธศาสนา	157
ชินโตกับพุทธศาสนา	158
คติชนพุทธศาสนา	161
สรุปบทที่ 3	168

บทที่ 4 คติชนกับการดำเนินชีวิต :	171
การศึกษาคติชนของชีวิตความเป็นอยู่และอาชีพ	
ชีวิตความเป็นอยู่	171
ครอบครัว	171
นิยามและโครงสร้างของครอบครัว	172
การสืบตระกูล	173
บ้านหลักกับบ้านสาขา	176
ระบบเกษียณตัวเองจากงานในครอบครัว	179
ปัจจัยพื้นฐานในการดำเนินชีวิต	181
เครื่องนุ่งห่ม	182
อาหาร	184
ที่อยู่อาศัย	190
การประกอบอาชีพ	193
อาชีพเกษตรกรรม	194
การปลูกข้าว	194
การทำไร่	196
พิธีกรรมทางการเกษตร	198
อาชีพเกี่ยวกับทะเลและภูเขา	206
อาชีพเกี่ยวกับทะเล	208
อาชีพเกี่ยวกับภูเขา	212
อาชีพเร่ร่อน	214
สรุปบทที่ 4	218
 บทที่ 5 คติชนกับสังคม : การศึกษาคติชนของหมู่บ้านและการเมือง	 221
ลักษณะเด่นของหมู่บ้านญี่ปุ่น	223
ทรัพย์สินส่วนกลางของหมู่บ้าน	223
การบริหารงานหมู่บ้าน	225

กลุ่มในหมู่บ้านญี่ปุ่น	227
กลุ่มอายุ	227
กลุ่มหมู่บ้านและกลุ่มเพื่อนบ้าน	238
ความสัมพันธ์ส่วนบุคคล	239
ความสัมพันธ์แบบพ่อแม่ลูกอุปถัมภ์	240
ความสัมพันธ์แบบพี่น้องร่วมสาบาน	244
คติชนของการแบ่งแยกและกีดกัน	245
สิ่งแปลกปลอม	246
มลทิน	252
คติชนวิทยากับการเมือง	255
สรุปบทที่ 5	263
 บทที่ 6 คติชนกับธรรมชาติ : การศึกษาคติชนเกี่ยวกับพืช สัตว์ ภัยพิบัติ	267
คติชนเกี่ยวกับพืชและสัตว์	268
คติชนเกี่ยวกับพืช	268
การนำพืชไปใช้ประโยชน์	269
ความเชื่อเกี่ยวกับพืช	270
คติชนเกี่ยวกับสัตว์	277
การล่าสัตว์	278
การกิน	280
การบูชา	281
การชื่นชม	285
การเล่น	286
การคุ้มครอง	289
คติชนกับภูมิทัศน์และพื้นที่	291
คติชนกับภูมิทัศน์	291
คติชนกับพื้นที่	296
คติชนกับภัยพิบัติ	300

สาเหตุของภัยพิบัติ	300
การหลีกเลี่ยงภัยพิบัติ	305
ภัยพิบัติกับสังคม	310
สรุปบทที่ 6	317
บทที่ 7 วิธีวิจัยและการเก็บข้อมูลภาคสนามในประเทศญี่ปุ่น	321
วิธีวิจัยทางคติชนวิทยา	323
วิธีวิจัยแบบพื้นที่	323
วิธีวิจัยแบบเปรียบเทียบ	326
วิธีวิจัยแบบศึกษาประวัติชีวิต	335
การสำรวจทางคติชนวิทยาในประเทศญี่ปุ่น	341
ความหมายของการสำรวจทางคติชนวิทยา	341
ประเภทและวิธีสำรวจทางคติชนวิทยา	341
ขั้นตอนการสำรวจทางคติชนวิทยา	345
สรุปบทที่ 7	357
บทส่งท้าย	361
รายการอ้างอิง	369
ดัชนีชื่อนักวิชาการ	383
ดัชนีคำสำคัญ	391

สารบัญตาราง

ตาราง 1 คำเรียก “หอยทาก” ในภูมิภาคต่าง ๆ ของญี่ปุ่น	63
ตาราง 2 องค์ประกอบในการอธิบายเกี่ยวกับทฤษฎีโมะโนะ	126
ตาราง 3 พิธีกรรมประจำปีที่สำคัญของญี่ปุ่น	142-146
ตาราง 4 พิธีกรรมประจำปีที่สำคัญของญี่ปุ่นในแต่ละฤดูกาล เปรียบเทียบช่วงครึ่งปีแรกกับครึ่งปีหลัง	147
ตาราง 5 พิธีกรรมวงจรชีวิตที่สำคัญของชาวญี่ปุ่น	149-151

ตาราง 6	พิธีกรรมทางการเกษตรในรอบปีของญี่ปุ่น	203
ตาราง 7	โครงสร้างของกลุ่มอายุในหมู่บ้านญี่ปุ่น	228
ตาราง 8	ประเภทของกลุ่มวัยรุ่น	233
ตาราง 9	ประเภทของ “พ่อแม่” จำแนกตามโอกาส ในการสร้างสัมพันธ์แบบพ่อแม่ลูกอุปถัมภ์	242
ตาราง 10	สังคมพืชในญี่ปุ่นและรูปแบบการใช้งานที่สำคัญ	269
ตาราง 11	พืชที่สำคัญในเทศกาลทั้งห้าของญี่ปุ่น	273-274
ตาราง 12	ประเภทของกลุ่มวัยรุ่น	329
ตาราง 13	จำนวนเด็กเกิดใหม่และอัตราการเกิดแยกตามสถานที่เกิดในเมือง S	338

สารบัญแผนภาพ

แผนภาพ 1	การแพร่กระจายของคำเรียก “หอยทาก”	63
แผนภาพ 2	ความสัมพันธ์ระหว่างข้อห้ามกับมโนทัศน์อะระและเคะ	112
แผนภาพ 3	พลวัตของการเปลี่ยนแปลงระหว่างเคะ เคะงะระและอะระ	113
แผนภาพ 4	โครงสร้างการอธิบายความสัมพันธ์ขององค์ประกอบของทซูกิโมะโนะ	127
แผนภาพ 5	โครงสร้างของพิธีกรรม	139
แผนภาพ 6	พิธีกรรมประจำปีที่สำคัญของญี่ปุ่น	141
แผนภาพ 7	โครงสร้างพิธีกรรมเกี่ยวกับความเป็นและความตายของชาวญี่ปุ่น	152
แผนภาพ 8	แผนภาพที่ตั้งของสิ่งปลูกสร้างในบริเวณบ้านในชนบท	190
แผนภาพ 9	การแบ่งห้องในบ้านแบบอักษร “ทะ”	192
แผนภาพ 10	ขอบเขตความสัมพันธ์ของ “กลุ่มบ้านข้างเคียง”	239
แผนภาพ 11	ความสัมพันธ์ระหว่างเทพเจ้ากับมนุษย์	247
แผนภาพ 12	“ทัศนียภาพเริ่มต้น” ของหมู่บ้านเกษตรกรของญี่ปุ่น	297

สารบัญแผนที่

แผนที่ 1	การกระจายของนิทานเรื่อง “เนะโกะดังกะ”	331
แผนที่ 2	การกระจายของประเพณีเกี่ยวกับความเชื่อที่ว่า จะมีฝนตกในช่วงเทศกาลทะนะบะตะ	333

ข้อตกลงเบื้องต้นเกี่ยวกับหนังสือคตินวิทยาญี่ปุ่น

1. อักษรภาษาญี่ปุ่นที่อยู่ในเครื่องหมายวงเล็บ 『 』 คือชื่อวรรณกรรม หนังสือ หรือวารสาร
2. อักษรภาษาญี่ปุ่นที่อยู่ในเครื่องหมายวงเล็บ 「 」 คือชื่อบทความ ชื่อเฉพาะ หรือคำอธิบายที่จำเป็น
3. ชื่อหนังสือขนาดยาว เช่น วรรณกรรม นวนิยาย หนังสือที่ถอดเสียงจากภาษาญี่ปุ่น หรือแปลเป็นภาษาไทยจะใช้ตัวอักษรเอน ส่วนชื่อบทความหรือเรื่องสั้น แนวคิด ชื่อเฉพาะ หรือคำสำคัญที่ต้องการเน้น จะใส่ในเครื่องหมาย “ ”

ตัวอย่างเช่น หนังสือ ประวัติศาสตร์สมัยเมจิและไทโชว่าด้วยสภาพชีวิตความเป็นอยู่

วารสาร คตินและตำนาน

บทความ “เรื่องของชะลอม”

แนวคิด “ทฤษฎีการแพร่กระจายของภาษาถิ่น”

4. การเขียนชื่อนักวิชาการชาวญี่ปุ่นจะใช้วิธีเขียนตามธรรมเนียมญี่ปุ่น คือ ใช้นามสกุล ขึ้นก่อนแล้วตามด้วยชื่อ

ตัวอย่างเช่น ยะนะงิตะ คุนิโอะ (柳田国男)

ในกรณีต้องเขียนชื่อซ้ำหลายครั้งในย่อหน้าเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน จะเขียนด้วยนามสกุลเป็นหลัก ยกเว้นนักวิชาการบางคนซึ่งชื่อเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายมากกว่านามสกุล จะใช้นามสกุลและชื่อในครั้งแรก และต่อมาจะใช้ชื่อเป็นหลัก

ตัวอย่างเช่น โมะโตะโอะริ โนะรินะงะ (本居宣長) เป็น โนะรินะงะ

5. ใช้ระบบถอดอักษรภาษาญี่ปุ่นซึ่งเป็นผลงานวิจัยของ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กัลยาณี สีสสุวรรณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สุชาติ สัตยพงศ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เสาวลักษณ์ สุริยะวงศ์ไพศาล (ปัจจุบันคือ ศาสตราจารย์ ดร.สิริมพร สุริยะวงศ์ไพศาล) อาจารย์สาขาวิชาภาษาญี่ปุ่น และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุตาพร ลักษณะินาวิน อดีตอาจารย์ภาควิชาภาษาศาสตร์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดุษฎีพร ขำนิโรศานต์ อดีตอาจารย์ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ระบบดังกล่าวกำหนดการถอดเสียงอักษรภาษาญี่ปุ่น โดยเปรียบเทียบจากอักษรโรมะจิเป็นอักษรไทย ดังนี้

สระ	
อักษรโรมันจิ (สระเสียงสั้น สระเสียงยาว)	อักษรไทย (สระเสียงสั้น สระเสียงยาว)
a , ā	อะ , อา
i , ī	อิ , อี
u , ū	อุ , อู
e , ē	เอะ , เอ
o , ō	โอะ , โอ
-ya , -yā	เอียะ , เอีย
-yu , -yū	อิว , อิว
-yo , -yō	เอียว , เอียว
พยัญชนะ	
อักษรโรมันจิ	อักษรไทย
p เมื่อเกิดต้นคำ	พ
เมื่อเกิดที่อื่น ๆ	ป
b	บ
m	ม
f	ฟ
w	ว
t เมื่อเกิดต้นคำ	ท
เมื่อเกิดที่อื่น ๆ	ต
*ts	ทซ์
ch	ช
d	ด
n	น
n (ที่เป็นพยัญชนะก่อพยางค์ทำหน้าที่คล้ายตัวสะกด)	
เมื่อเกิดหน้าพยางค์ p, m, b	ม
เมื่อเกิดหน้า k, g, w	ง
เมื่อเกิดที่อื่น ๆ	น

พยัญชนะ	
อักษรโรมันจิ	อักษรไทย
n' (ทำหน้าที่เป็นตัวสะกด และตามด้วยสระ)	น
s	ซ
*sh	ฉ
*z	ส
j	จ
r	ร
y	ย
k เมื่อเกิดต้นคำ	ค
เมื่อเกิดที่อื่นๆ	ก
g เมื่อเกิดต้นคำ	ก
เมื่อเกิดที่อื่นๆ	ง
h	ฮ

- หมายเหตุ : 1. * คือส่วนที่ผู้อ่านทั่วไปอาจยังไม่คุ้นเคยนัก
2. ในหนังสือเล่มนี้ การถอดอักษรสระ -yo ซึ่งควรเป็น เอียว จะใช้เป็น เอียว ยกตัวอย่างเช่น คำว่า อิงเกียว (隠居 ^{いんきょ}) จะเขียนว่า อิงเกียว เพื่อสะดวกแก่การอ่านออกเสียง นอกจากนี้ คำภาษาญี่ปุ่นที่เป็น คำสำคัญ หรือเป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย เช่น คะมิ (神) เคียวเง็น (狂言 ^{きょうげん}) คิมิน (鬼門 ^{きもん}) โค (講 ^{こう}) จะเขียนว่า คะมิ เคียวเง็น คิมิน โค ในทุกที่ โดยไม่เปลี่ยนพยัญชนะต้นคำ จาก ค เป็น ก แม้ว่าจะไม่ได้อยู่ที่ต้นคำตามระบบถอดอักษรภาษาญี่ปุ่นข้างต้น

ตัวอย่างการถอดอักษรตามระบบถอดอักษรภาษาญี่ปุ่นข้างต้นที่ใช้
ในหนังสือเล่มนี้

ฮิระตะ อะทซุตะเนะ

ひらたあつたね
平田篤胤

มินชูเตกิ โคเงะอิ

みんしゅうてきこうげい
民衆的工芸

โจมิน

じょうみん
常民

กลุ่มบะบะโค

こう
ババ講

อนึ่ง คำบางคำที่ใช้แพร่หลายมากแล้วก็ได้ใช้ตามความนิยม โดยไม่นำระบบการถอดอักษรดังกล่าวมาใช้ เช่น โตเกียว ฮอกไกโด โอกินาวา โอซากา ฮิโรชิมานารา เอฮัน คามาคุระ เอโตะ เมจิ ไทโช โชวะ สางะ ซากุระ โมจิ ละครโน คาบุกิ

การถอดอักษรชื่อจังหวัดและภูมิภาคของญี่ปุ่นในหนังสือเล่มนี้เป็นไปตามตารางข้างล่างนี้ และได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งไว้ในแผนที่ประเทศญี่ปุ่นต่อจากตาราง

ตารางรายชื่อจังหวัดและภูมิภาคของประเทศญี่ปุ่น

จังหวัด

1. ฮอกไกโด	ほっかいどう 北海道	22. ชิสุโอะกะ	しずおかけん 静岡県
2. อะโอะโมะริ	あomoriken 青森県	23. อะอิชิ	あいちけん 愛知県
3. อิวะเตะ	いわてけん 岩手県	24. มิเอะ	みえけん 三重県
4. มิยะจิ	みやぎけん 宮城県	25. ฌิงะ	しがけん 滋賀県
5. อะกิตะ	あきたけん 秋田県	26. เกียวโต	きょうとふ 京都府
6. ยะมะงะตะ	やまがたけん 山形県	27. โอซากา	おおさかふ 大阪府
7. ฟุกุชิมะ	ふくしまけん 福島県	28. เฮียวโงะ	ひょうごけん 兵庫県
8. อิเบะระกิ	いばらきけん 茨城県	29. นารา	ならけん 奈良県
9. โทะซึจิ	とちぎけん 栃木県	30. วะกะยะมะ	わかやまけん 和歌山県
10. กุมมะ	ぐんまけん 群馬県	31. ทตโตะริ	とっとりけん 鳥取県
11. ซะอิตะมะ	さいたまけん 埼玉県	32. ฌิมะเนะ	しまねけん 島根県
12. ชิบะ	ちばけん 千葉県	33. โอะกะยะมะ	おかやまけん 岡山県
13. โตเกียว	とうきょうと 東京都	34. ฮิโรชิมะ	ひろしまけん 広島県
14. คะนะงะวะ	かながわけん 神奈川県	35. ยะมะงะซึ	やまぐちけん 山口県
15. นิอิงะตะ	にいがたけん 新潟県	36. โทะกุชิมะ	とくしまけん 徳島県
16. โทะยะมะ	とやまけん 富山県	37. คะงะวะ	かがわけん 香川県
17. อิฌิกะวะ	いしがわけん 石川県	38. อะเอะฮิเมะ	あひめけん 愛媛県
18. ฟุกุอิ	ふくいけん 福井県	39. โคชิ	こうちけん 高知県
19. ยะมะนะฌิ	やまなしけん 山梨県	40. ฟุกุโอะกะ	ふくおかけん 福岡県
20. นะงะโนะ	ながのけん 長野県	41. ซะงะ	さがけん 佐賀県
21. กิฟุ	ぎふけん 岐阜県	42. นางาซากิ	ながさきけん 長崎県

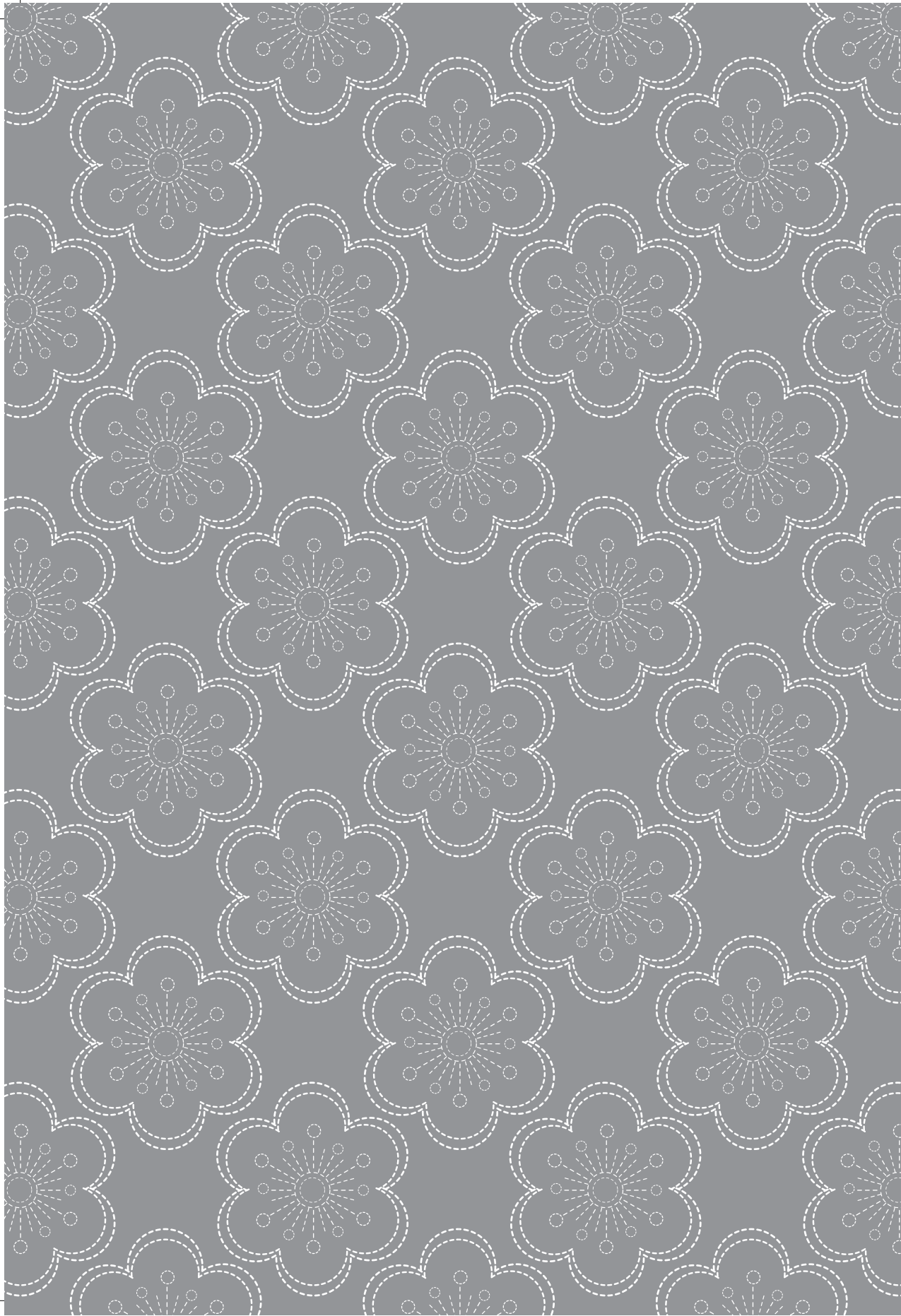
43. คุมะโมะโตะ	くまもとけん 熊本県	46. คะโงะชิมะ	かごしまけん 鹿児島県
44. โออิตะ	おおいたけん 大分県	47. โอกินาวา	おきなわけん 沖縄県
45. มียะซะกิ	みやざきけん 宮崎県		

ภูมิภาค

1. ภูมิภาคฮอกไกโด	ほっかいどうちほう 北海道地方	6. ภูมิภาคชูโงะกุ	ちゅうごくちほう 中国地方
2. ภูมิภาคโทโฮะกุ	とうほくちほう 東北地方	7. ภูมิภาคคิโงะกุ	しこくちほう 四国地方
3. ภูมิภาคคันโต	かんとうちほう 関東地方	8. ภูมิภาคคิวชู	きゅうしゅうちほう 九州地方
4. ภูมิภาคชูบุ	ちゅうぶちほう 中部地方	9. ภูมิภาคโอกินาวา	おきなわちほう 沖縄地方
5. ภูมิภาคคิงกิ	きんきちほう 近畿地方		

แผนที่ประเทศญี่ปุ่น (จังหวัดและภูมิภาคในปัจจุบัน)

วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มีความซับซ้อนกว้าง แทรกซึมอยู่ในทุกส่วนของการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงอัตลักษณ์ของสังคม ชาวญี่ปุ่นใช้เวลายาวนานนับพันปีในการสร้างสังคม จึงย่อมมีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง เมื่อกล่าวถึงวัฒนธรรมญี่ปุ่น คนส่วนใหญ่มักให้ความสนใจต่อวัฒนธรรมที่เป็นรูปธรรมหรือได้รับการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์ เช่น พุทธศาสนาแบบญี่ปุ่น ชินโต วรรณคดี บทกวี ศิลปะ การแสดง จิตรกรรม การแต่งกายด้วยชุดกิโมโน พิธีกรรม เทศกาล การต่อสู้แบบญี่ปุ่น ในจำนวนนี้ส่วนใหญ่เป็นวัฒนธรรมที่ริเริ่มและสืบสานกันเฉพาะกลุ่ม โดยเฉพาะในกลุ่มชนชั้นปกครองที่อาศัยอยู่ในเมือง ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็น วัฒนธรรมระดับสูง (high culture, じょうそうぶんか 上層文化) อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมเหล่านี้ถึงแม้จะมีบทบาทและอิทธิพลสูงในการกำหนดอัตลักษณ์ของสังคม แต่ในความเป็นจริงแล้ว เป็นวัฒนธรรมของคนกลุ่มน้อยเท่านั้น ตรงกันข้าม วัฒนธรรมอีกประเภทหนึ่งที่เรียกกันว่า วัฒนธรรมระดับต่ำ (かそうぶんか low culture, 下層文化) ต่างหากคือวัฒนธรรมของคนทั่วไปที่เป็นคนกลุ่มใหญ่ในสังคม

วัฒนธรรมระดับต่ำอาจเรียกอีกอย่างได้ว่า วัฒนธรรมพื้นบ้าน (folk culture) อันได้แก่ธรรมเนียมประเพณีที่มีการสืบสานกันมาทั้งโดยทางวาจาและลายลักษณ์ในสังคมชนบทซึ่งห่างไกลจากสังคมเมือง เกี่ยวพันกับรูปแบบการดำเนินชีวิต และเน้นการปฏิบัติ บางครั้งจึงดูเรียบง่าย ไม่ซับซ้อนและงามวิจิตรเมื่อเทียบกับวัฒนธรรมระดับสูง อนึ่ง คำว่า folk นั้นหมายถึงชาวบ้าน กลุ่มชน ประชาชน folk culture จึงหมายถึงวัฒนธรรมชาวบ้าน หรือนัยหนึ่งวิถีของชาวบ้าน ซึ่งก็คือคติชน คติชาวบ้าน หรือ folklore นั่นเอง

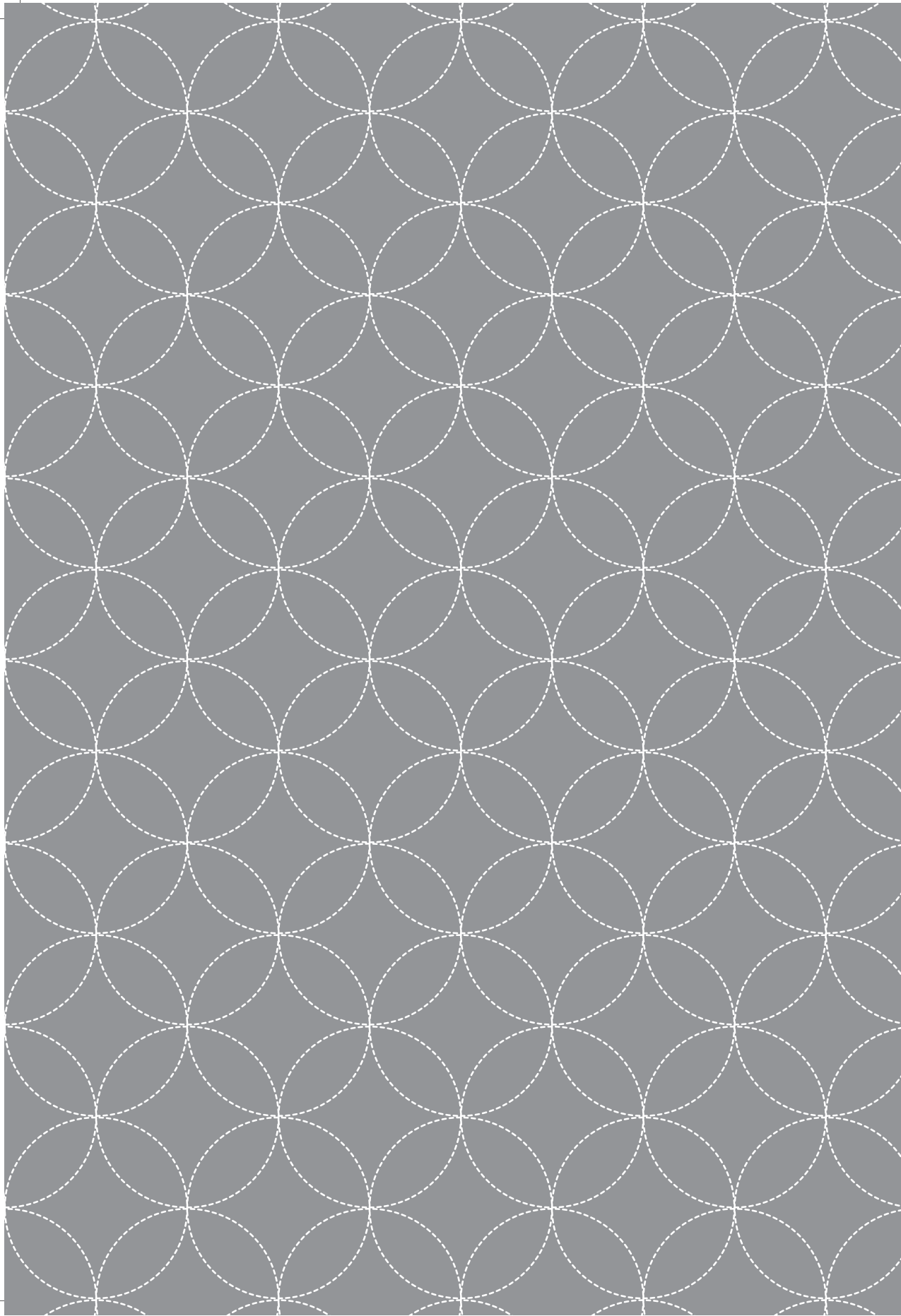
folklore นอกจากจะหมายถึงทั้งแบบแผนการใช้ชีวิตในด้านต่าง ๆ ของชาวบ้าน ขณะเดียวกันก็ยังหมายถึงศาสตร์เพื่อศึกษาแบบแผนเหล่านั้น ในประเทศญี่ปุ่น คติชนได้รับการพัฒนาจนกลายเป็นศาสตร์ทางวิชาการ หรือ คติชนวิทยา อย่างเต็มตัวในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 จนถึงต้นศตวรรษที่ 20 ในเบื้องต้น คติชนวิทยาในประเทศญี่ปุ่นมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การศึกษาชีวิตความเป็นอยู่และขนบธรรมเนียมประเพณีของคนส่วนใหญ่ในสังคม ซึ่งในยุคนั้นได้แก่เกษตรกรผู้ปลูกข้าว นักคติชนชาวญี่ปุ่นมองว่า

วัฒนธรรมของเกษตรกรคือสิ่งที่อยู่ตรงข้ามกับวัฒนธรรมระดับสูงอันเป็นเอกลักษณ์ของ
ญี่ปุ่น อย่างไรก็ตาม การแบ่งวัฒนธรรมออกเป็นวัฒนธรรมระดับสูง (high culture)
และระดับต่ำ (low culture) มีแนวโน้มจะผูกโยงกับการแบ่งชนชั้นทางสังคม
นักคิดชนชาวญี่ปุ่นจึงนิยมเรียกสิ่งที่ตนศึกษาว่า วัฒนธรรมฐานราก มากกว่า วัฒนธรรม
ระดับต่ำ แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมฐานรากนี้มาจากแนวคิดของ Hans Naumann
นักวิชาการชาวเยอรมันผู้มองว่า วัฒนธรรมประกอบด้วย วัฒนธรรมพื้นผิว (表層文化^{ひょうそうぶんか})
และวัฒนธรรมฐานราก (基層文化^{きそうぶんか}) วัฒนธรรมพื้นผิวหมายถึงวัฒนธรรมอันเกิดจาก
การขัดเกลา ฝึกฝน และพัฒนาจนกลายเป็นเรื่องเฉพาะทางที่จำกัดอยู่ในตัวบุคคล
มีความสร้างสรรค์ และมักเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ขณะที่วัฒนธรรมฐานราก
หมายถึง แบบแผนของการกระทำหรือความคิดความเชื่อในการดำเนินชีวิตของกลุ่มคน
ที่สืบสานกันมาจากรุ่นสู่รุ่น ในความหมายดังกล่าว ถึงแม้การศึกษาคติชนในประเทศ
ญี่ปุ่นจะเริ่มตันอย่างจริงจังในฐานะเป็นศาสตร์ที่ศึกษาวิถีชีวิตของเกษตรกรซึ่งเป็น
คนกลุ่มใหญ่ที่สุดของประเทศญี่ปุ่นในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 แต่ต่อมาก็ได้มีการ
ขยายขอบเขตของการศึกษาออกไปจนครอบคลุมชาวญี่ปุ่นทุกกลุ่มโดยไม่แบ่งแยก
ฐานะทางสังคม

อีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เป้าหมายของการศึกษาคติชนของญี่ปุ่นขยายขอบเขตออกไป
อย่างรวดเร็วก็เพราะกระแสการปรับเปลี่ยนประเทศให้เป็นสมัยใหม่ (modernization)
ที่เริ่มตั้งแต่สมัยเมจิ (ครึ่งหลังของศตวรรษที่ 19) เป็นต้นมา การปรับเปลี่ยนนี้เรียก
อีกอย่างว่า “การปฏิรูปเมจิ” (明治維新^{めいじいしん}) ซึ่งส่งผลกระทบอย่างใหญ่หลวงต่อชีวิต
ความเป็นอยู่ของผู้คนในสังคมจารีต ผลกระทบที่เกิดขึ้น เช่น การเปลี่ยนปฏิทิน
จากแบบจันทรคติไปสู่แบบสุริยคติที่ทำให้การจัดพิธีกรรมและเทศกาลแทบทั้งหมด
ต้องคลาดเคลื่อนไปจากเดิม การปฏิรูปการปกครองส่วนท้องถิ่นด้วยการยุบรวมหมู่บ้าน
หรือเมือง ทำให้เกิดการรวมศาลเจ้าประจำหมู่บ้านของชุมชนที่อาจไม่ได้มีความเชื่อ
หรือประวัติความเป็นมาร่วมกัน การพัฒนาเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมที่ทำให้ระบบ
อาชีพแบบพึ่งพาตนเองของชาวบ้านล่มสลาย การศึกษาแบบสมัยใหม่ที่ใส่สอดคล้อง
กับการอบรมสั่งสอนตามประเพณีเพื่อให้เด็กเติบโตอย่างมีจิตสำนึกในหน้าที่ของการ
สืบสานชุมชน นอกจากนี้สงครามครั้งใหญ่กับต่างประเทศที่ญี่ปุ่นต้องเผชิญอีกหลายครั้ง
ในเวลาต่อมา ตลอดจนการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างสูงและรวดเร็วในช่วงทศวรรษ

1960 ล้วนส่งผลอย่างใหญ่หลวงต่อสังคมประเพณี กล่าวคือ ถึงแม้ชาวญี่ปุ่นจะมีมาตรฐานชีวิตที่สูงขึ้นอย่างเท่าเทียม แต่ก็ต้องแลกกับการสูญเสีย “หมู่บ้าน” อันเป็นแหล่งสืบสานขนบธรรมเนียมประเพณีให้แก่กระแสความเจริญในแบบสากล เมื่อเป็นเช่นนั้น นักคิดชนก็ไมอาจคาดหวังต่อข้อมูลคติชนในรูปแบบเดิมได้อีกต่อไป พวกเขาจึงจำต้องหันมาสนใจคติชนในหมู่คนที่อาจไม่ต้องอยู่ในชนบทห่างไกล ไม่ได้มีอาชีพเป็นชาวไร่ชาวนา หรือไม่ได้สืบสานขนบของตนแบบมุขปาฐะเท่านั้น

หนังสือ *คติชนวิทยาญี่ปุ่น* เล่มนี้เป็นผลพวงของความพยายามที่จะฉายให้เห็นภาพรวมของพัฒนาการของการศึกษาคติชนในประเทศญี่ปุ่นโดยเฉพาะในช่วงวางรากฐานการศึกษา นอกจากนี้ยังมีเนื้อหาเกี่ยวกับองค์ความรู้ต่าง ๆ ที่นักคติชนชาวญี่ปุ่นสั่งสมมาอย่างเป็นระบบในช่วงเวลากว่า 150 ปีที่ผ่านมา โดยเน้นประเด็นเกี่ยวกับความเชื่อ พิธีกรรม การดำเนินชีวิต การประกอบอาชีพ ระบบต่าง ๆ ในสังคม ภูมิปัญญาเกี่ยวกับธรรมชาติ และความรู้พื้นฐานในการทำวิจัยด้านคติชนวิทยาในประเทศญี่ปุ่น ถึงแม้คติชนหลายประเภทที่กล่าวถึงในหนังสือเล่มนี้จะได้สูญหายไปแล้วจากสังคมญี่ปุ่นปัจจุบัน แต่ปฏิเสธไม่ได้ว่า ความเป็น “วัฒนธรรมฐานราก” นั้นยังคงมีอิทธิพลต่อความคิดและแบบแผนการดำเนินชีวิตของชาวญี่ปุ่นมาจนทุกวันนี้ ผู้เขียนจึงคิดว่า การเรียนรู้เกี่ยวกับข้อมูลคติชนเหล่านี้จึงเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่จะช่วยให้เข้าใจสังคมและวัฒนธรรมญี่ปุ่นอย่างลึกซึ้ง ทั้งเป็นประโยชน์ในการศึกษาศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น วรรณคดี สังคมวิทยา มานุษยวิทยา ต่อไปด้วย

บทที่ 1

สถานภาพการศึกษาคติชนวิทยาในประเทศไทยปัจจุบัน

คติชนวิทยาเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยการศึกษา “คติชน” หรือข้อมูลเกี่ยวกับวิถีชีวิตของคนธรรมดาทั่วไปที่มีการสืบสาน (伝承 ^{でんしやう}) จากรุ่นสู่รุ่น ข้อมูลคติชนเป็นสิ่งที่ผู้คนในแต่ละสังคมต่างมีอยู่แล้ว เพราะคือกฎระเบียบพื้นฐานในการดำรงชีวิต แต่ข้อมูลเหล่านี้เพิ่งได้รับความสนใจที่จะศึกษาอย่างจริงจังเมื่อ 150 กว่าปีมานี้ โดยเริ่มจากกระแสความตื่นตัวในวงวิชาการยุโรปในศตวรรษที่ 19 ต่อมานักวิชาการในประเทศต่าง ๆ รวมทั้งประเทศในเอเชียที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกก็รับถ่ายทอดแนวความคิดการศึกษาข้อมูลคติชนไปใช้ในประเทศของตัวเอง

อย่างไรก็ตาม การศึกษาคติชนวิทยาในแต่ละประเทศก็มีรูปแบบและพัฒนาการที่แตกต่างไปตามบริบทของสังคมนั้น ๆ การจะทำความเข้าใจคติชนวิทยาญี่ปุ่นและใช้ข้อมูลคติชนของญี่ปุ่นในการศึกษาวิจัยจึงจำเป็นต้องเข้าใจประวัติความเป็นมาและสถานภาพของคติชนวิทยาญี่ปุ่นในภาพรวมเสียก่อน ในบทนี้ผู้เขียนจึงขอกล่าวถึงสถานภาพคติชนวิทยาในประเทศญี่ปุ่นโดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกได้แก่ความหมายและที่มาของคำว่า “คติชนวิทยา” (民俗学 ^{みんぞくがく}) ในภาษาญี่ปุ่นที่มีส่วนสัมพันธ์กับขอบเขตของศาสตร์ ส่วนที่สองได้แก่สถานภาพของการศึกษาคติชนในแต่ละสมัย ซึ่งจะเป็นการแสดงให้เห็นพัฒนาการตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน และนำไปสู่การทำ ความเข้าใจแนวคิดที่สำคัญในบทที่ 2 ต่อไป

ความหมายและที่มาของคำว่า “คติชนวิทยา” ในภาษาญี่ปุ่น

“คติชนวิทยา” ในภาษาตะวันตก

คำว่า “คติชนวิทยา” ในภาษาญี่ปุ่นปัจจุบันใช้คำว่า “มินโซะกุงะกุ” (民俗学 ^{みんぞくがく}) ซึ่งมีความหมายเดียวกับ volkskunde ในภาษาเยอรมันและ folklore ในภาษาอังกฤษ volkskunde ถูกใช้เป็นครั้งแรกโดย J. G. Herder นักปรัชญาประวัติศาสตร์ชาวเยอรมัน ในค.ศ.1793 และต่อมาก็มีการใช้อีกหลายครั้ง ส่วนใหญ่ในความหมายของการรายงานข้อมูลการสำรวจพื้นที่อย่างเป็นระบบในเชิง ethnography หรือ monograph (民俗誌 ^{みんぞくし}) อย่างไรก็ตาม ใน ค.ศ.1858 W. H. Riehl ได้ใช้คำว่า volkskunde ในการบรรยาย

เรื่อง “คติชนวิทยาในฐานะเป็นวิทยาศาสตร์” (DieVolkskunde als Wissenschaft) ซึ่งนับเป็นการใช้คำนี้ในความหมายของศาสตร์ทางวิชาการเป็นครั้งแรก หลังจากนั้น ใน ค.ศ.1890 K. Weinhold ได้ตั้งสมาคมคติชนวิทยา (Verein Für Volkskunde) ขึ้นในเยอรมนี และใน ค.ศ.1891 M. Lazarus H. Steinthal ได้ริเริ่ม *วารสารสมาคมคติชนวิทยา* (Zs. Des Vereins Für Volkskunde) ทำให้คำว่า volkskunde กลายเป็นชื่อของศาสตร์อย่างสมบูรณ์

ส่วนคำภาษาอังกฤษว่า folklore เป็นศัพท์ที่เริ่มมีผู้ใช้หลังจาก volkskunde นานพอสมควร นักวิชาการชื่อ J. W. Thoms (หรือ A. Merton) ใช้คำนี้เป็นครั้งแรก ในบทความเรื่อง “Folklore” ซึ่งตีพิมพ์ใน ค.ศ.1846 ในฐานะเป็นคำรวมเรียกคติ ความเชื่อและเพลงโบราณ นอกจากนี้ Thoms ยังเป็นผู้ก่อตั้งสมาคมวิชาการด้านคติชนวิทยาในประเทศอังกฤษเมื่อ ค.ศ.1878 ร่วมกับนักวิชาการชั้นนำในยุคนั้น ได้แก่ E. B. Tylor, A. Lang, A. C. Haddon, R. R. Marrett, C. Burne, J. Frazer ถึงแม้จะมาทีหลัง แต่คำว่า folklore ได้กลายเป็นคำเรียกชื่อศาสตร์คติชนวิทยาที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในยุโรปและอเมริกา มีเพียงเยอรมนีเท่านั้นที่ใช้คำว่า volkskunde แต่ก็มีการใช้คำว่า folklore ร่วมด้วยเมื่อต้องการกล่าวถึงคติชนวิทยาในแบบอังกฤษ นอกจากนี้ในประเทศเช่น ฝรั่งเศส อิตาลี ยังมีการใช้คำว่า tradition populaire หรือ traditioni popolari ร่วมกับคำว่า folklore อีกด้วย

ในส่วนของแนวคิดและขอบเขตเนื้อหา คำว่า volkskunde กับ folklore นับว่าแตกต่างกันมาก เนื่องมาจากภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างระหว่างเยอรมนีกับอังกฤษ ในปลายศตวรรษที่ 18 ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของคติชนวิทยาในเยอรมนี เป็นช่วงเวลาที่กลุ่มชาติพันธุ์อันหลากหลายในเยอรมนียังไม่ได้รวมตัวกันเป็นหนึ่งเดียว ในรูปแบบรัฐสมัยใหม่ สำนึกต่อชาติพันธุ์และวัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ของชาวเยอรมันประกอบกับแนวคิดแบบลัทธิจินตนิยม (romanticism) จึงเป็นเครื่องผลักดันให้ผู้คนหลงใหลและโยนหาอัตลักษณ์ของตน จนทำให้ volkskunde กลายเป็นการศึกษาค้นคว้าวิถีของชาวบ้าน ที่นักวิชาการเยอรมันเชื่อว่าเป็นรากฐานของวัฒนธรรมของตน และเป็นสิ่งเชื่อมโยงพวกเขาเข้ากับบรรพบุรุษ ในขณะที่สำนึกของชาติพันธุ์ไม่ได้เป็นสิ่งจำเป็นในการสร้างชาติให้เป็นสมัยใหม่สำหรับคนอังกฤษ folklore ในประเทศอังกฤษจึงเป็นการศึกษาวัฒนธรรมเก่าแก่ภายในประเทศโดยมองว่าสิ่งเหล่านั้น

คือซากของอารยธรรมที่หลงเหลืออยู่ และสามารถนำไปเทียบกับวัฒนธรรมของสังคมดั้งเดิม เพื่อศึกษาในเชิงลำดับของวิวัฒนาการของมนุษยชาติ ในความหมายดังกล่าว folklore ในแบบอังกฤษจึงแทบไม่ต่างจาก ethnology (ชาติพันธุ์วิทยา) เท่าไรนัก

“คติชนวิทยา” ในภาษาญี่ปุ่น

“มินโสะกุงะกุ” (民俗学) เป็นศัพท์ที่ใช้กันอย่างแพร่หลายอยู่ในปัจจุบัน ในความหมายของ “คติชนวิทยา” เกิดจากการผสมระหว่าง “มินโสะกุ” (民俗) ที่แปลว่า “คติชน” กับ “กะกุ” (学) ที่แปลว่า “ศาสตร์” คำว่า 民俗 นี้ไม่ใช่ภาษาญี่ปุ่นดั้งเดิม แต่เป็นคำยืมจากภาษาจีนปรากฏให้เห็นตั้งแต่ในหนังสือ ระเบียบ (『礼記』 หรือ หลี่จี้) อันเป็นคัมภีร์ว่าด้วยเรื่องพิธีกรรมของจีนในยุคโบราณ มีความหมายใกล้เคียงกับการใช้ในปัจจุบัน โดยหมายถึงขนบธรรมเนียมของผู้คน เมื่อชาวญี่ปุ่นรับคำนี้เข้ามา ส่วนใหญ่ก็ใช้กันอยู่แต่ในชนชั้นปกครองและปัญญาชนจึงไม่แพร่หลายเท่าที่ควร การใช้คำดังกล่าวเริ่มปรากฏเห็นในวงวิชาการในศตวรรษที่ 20 เมื่ออิชิบะมิ กะซะ, ทซุโบะอิ โฉโมะโร, ฟุจิซะวะ ยู, นิระโตะริ คุระกิชิ, มียะเกะ โยะเนะกิชิ และคณะ ได้ก่อตั้งสมาคมคติชนวิทยาญี่ปุ่น (日本民俗学会)¹ ขึ้นใน ค.ศ.1912 และในปีถัดมาก็เริ่มออกวารสาร คติชน (『民俗』) ของสมาคม แต่สองปีต่อมาหลังจากตีพิมพ์ได้เพียง 5 เล่ม วารสารดังกล่าวก็ได้ปิดตัวลง 民俗 ถูกนำมาใช้อีกครั้งใน ค.ศ.1929 เมื่อนักวิชาการเช่น โอะริกุชิ นิโนะบุ, คินดะอิชิ เคียวซุเกะ, อะรุระ คิสะเอะมอน, มะทซุมุระ ทะเกะโอะ, นิมิตะ นะโอะจิโร, อะกิบะ ทะกะนิ ได้ร่วมกันก่อตั้งสมาคมคติชนวิทยา (民俗学会) และออกวารสารชื่อ คติชนวิทยา (『民俗学』) อย่างไรก็ตาม เมื่อดูรายชื่อผู้เกี่ยวข้องแล้ว เนื้อหาส่วนใหญ่ของวารสารจะค่อนข้างไปทางชาติพันธุ์วิทยา (ethnology) มากกว่าคติชนวิทยา (folklore) วารสารเล่มนี้จัดทำได้เพียง 4 ปีครึ่งก็ต้องปิดตัวลง และไม่ได้เป็นรากฐานของวารสารของสมาคมคติชนวิทยาแห่งประเทศไทย ญี่ปุ่นในปัจจุบัน

¹ ถึงแม้จะมีชื่อภาษาญี่ปุ่นเหมือนกัน แต่เป็นคนละสมาคมกับ “สมาคมคติชนวิทยาแห่งประเทศไทยญี่ปุ่น” (日本民俗学会) ในปัจจุบัน ในที่นี้ผู้เขียนจึงขอเรียกว่า “สมาคมคติชนวิทยาญี่ปุ่น” เพื่อป้องกันความสับสน

คำที่หมายถึงคติชนวิทยาอีกคำหนึ่งได้แก่คำว่า “มิงกันเด็นโม” (民間伝承^{みんかんでんしょう}) คำ ๆ นี้ น่าจะเป็นที่คุ้นเคยในหมู่นักวิชาการมากกว่า “มินโสะกุ” เนื่องจากเป็นคำที่ ยะนะจิระ คุนิโอะ (柳田國男^{やなぎたくにお}) ผู้วางรากฐานคติชนวิทยาในประเทศญี่ปุ่นเป็นผู้สร้างขึ้น โดยแปลจากคำว่า tradition populaire ในภาษาฝรั่งเศส “มิงกันเด็นโม” เป็นคำสม ระหว่าง “มิงกัน” (民間^{みんかん}) ซึ่งยะนะจิระใช้ในความหมายว่า “คนทั่วไปหรือมวลชน” กับ “เด็นโม” (伝承^{でんしょう}) ซึ่งหมายถึง “การถ่ายทอดหรือการสืบสาน” ใน ค.ศ.1935 “มิงกันเด็นโม” กลายเป็นชื่อเรียกของ “กลุ่มคติชน” หรือ “มิงกันเด็นโม โนะ คะอิ” (民間伝承の会^{みんかんでんしょう かい}) อันเป็นการรวมตัวของนักวิชาการด้านคติชนทั่วประเทศที่เข้ารับการฝึกอบรมด้านคติชนวิทยา ซึ่งจัดขึ้นในโอกาสที่ยะนะจิระมีอายุครบ 60 ปี ใน ค.ศ. 1935 กลุ่มดังกล่าวได้ออกวารสารของตัวเองในชื่อ มิงกันเด็นโม หรือวารสาร คติชน (『民間伝承』) ในปีเดียวกัน และตีพิมพ์อย่างต่อเนื่องมาจนถึง ค.ศ.1983 แต่ใน ค.ศ.1949 ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองยุติลง เมื่อสังคมญี่ปุ่นก้าวเข้าสู่ สมัยใหม่ กลุ่มคติชนจำเป็นต้องเตรียมความพร้อมในเชิงวิชาการเพื่อพัฒนาและยกระดับการศึกษาวิจัยในด้านนี้ จึงได้เปลี่ยนชื่อจาก “กลุ่มคติชน” มาเป็น “สมาคม คติชนวิทยาแห่งประเทศไทยญี่ปุ่น” หรือ “นิฮอนมินโสะกุกะอิ” (日本民俗学会^{にほんみんぞくがくかい}) และ ออกวารสารของสมาคมในชื่อ คติชนวิทยาญี่ปุ่น หรือ นิฮอนมินโสะกุงะกุ (『日本民俗学』) อันเป็นการใช้คำว่า “มินโสะกุงะกุ” (民俗学^{みんぞくがく}) อย่างเป็นทางการและแพร่หลายมาจนถึง ปัจจุบัน

นอกจากนี้ยังมีคำอื่นที่ใช้ในความหมายเดียวกับคติชนวิทยา เช่น “เคียวโดะ เค็งคิว” (郷土研究^{きょうどけんきゅう}) ที่แปลตรงตัวได้ว่า “การศึกษาเกี่ยวกับบ้านเกิด” “โดะโสะกุงะกุ” (土俗学^{どぞくがく}) ที่แปลตรงตัวได้ว่า “การศึกษาเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมในท้องถิ่น” “มินโสะ กุงะกุ” (民族学^{みんぞくがく}) หรือชาติพันธุ์วิทยา “จिनรุอิงะกุ” (人類学^{じんるいがく}) หรือมานุษยวิทยา แต่ เนื่องจากคำศัพท์เหล่านี้มีที่มาและการใช้ที่แตกต่างกันไปตามบริบทของวงวิชาการ ในแต่ละยุคสมัย จึงจะขอยกไปอธิบายในหัวข้อประวัติความเป็นมาของคติชนวิทยา ญี่ปุ่นต่อไป